अदिवासी विकास विभागातील आश्रमशाळेतील महिला कर्मचाऱ्यांच्या समस्यांचे अध्ययन (संदर्भ - पांढरकवडा प्रकल्प)

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड. आंतरविद्याशाखे अंतर्गत समाजकार्य विषयातील विद्यावाचस्पती (पीएच.डी.) पदवीसाठी सादर केलेला

संशोधन पूर्व शोध आराखडा

• संशोधक •

कु. पूजा श्रीकृष्ण हिवराळे

(M.S.W., M. Phil.)

संशोधन केंद्र - सामाजिक शास्त्रे संकुल,

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

• संशोधन मार्गदर्शक •

प्रा. डॉ. अरविंद लोणकर

(सहायक प्राध्यापक)

M.S.W. (NET), Ph.D., D.B.M., M.A. (Pub. Admi)

अखील सर समाजकार्य महाविद्यालय, आझम चौक,

दर्गा रोड परभणी.

• संशोधन केंद्र •

सामाजिक शास्त्रे संकुल,

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

जानेवारी - २०२४

अदिवासी विकास विभागातील आश्रमशाळेतील महिला कर्मचाऱ्यांच्या समस्यांचे अध्ययन (संदर्भ - पांढरकवडा प्रकल्प)

प्रस्तावना :

सामाजिक-आर्थिक स्थिती ही दोन भिन्न पैलूंचा समावेश असलेली एक गुंतागुंतीची संकल्पना आहे, सामाजिक पैलू ज्यामध्ये सामाजिक स्तरीकरणामध्ये स्थिती किंवा स्थान समाविष्ट आहे आणि आर्थिक पैलू ज्यामध्ये उत्पन्न, रोजगार आणि संपत्ती यासारख्या संसाधनांचा समावेश आहे. समाजातील किंवा जमातीतील महिलांचे स्थान संपूर्ण समाजाची किंवा जमातीची प्रगती दर्शवते. जर एखाद्या समाजाची किंवा जमातीची स्त्री अशिक्षित किंवा अल्पशिक्षित असेल, तर तो समाज किंवा जमात समाजात मागासलेली असेल आणि जर समाजाची किंवा जमातीची स्त्री उच्चशिक्षित असेल, तर तो समाज किंवा जमात प्रगतीशील आणि विकसित आहे.

संपूर्ण भारतामध्ये तीव्र लिंग विषमतेचे वैशिष्ट्य आहे, जरी महिलांची स्थिती प्रदेशानुसार लक्षणीयरीत्या बदलते. आर्थिक, शैक्षणिक, वैज्ञानिक, कायदेशीर, राजकीय, अधिकृत, राजकीय आणि धार्मिक क्षेत्रातील मानवी सामाजिक प्रयत्नांच्या अक्षरशः सर्व सीमांवर भारतीय महिलांना खूप त्रास सहन करावा लागतो. नेहमीच सामाजिक-सांस्कृतिक घटक असतात, जे विशिष्ट समाजातील स्त्रियांच्या स्थितीचे प्रमाणीकरण करतात. ही नेहमीच संस्कृती असते (लोकांशी निगडित कल्पना, निकष, मूल्ये आणि श्रद्धा यांच्या सामूहिक अनुभवांचा संच) तिच्या लैंगिक भूमिकेतील असमानता आणि समाजीकरण (जटिल प्रक्रिया ज्याद्वारे संस्कृती एका पिढीकडून

दुसऱ्या पिढीकडे प्रसारित केली जाते) महिलांचे स्थान निश्चित करते. समाजात. लैंगिक भूमिका सामाजिकरित्या बांधल्या जातात. भारतातील कौटुंबिक रचना पितृसत्ताक, पितृस्थानिक आणि पितृसत्ताक आहे. पितृसत्ता ही शक्ती संबंधांची संस्कृती दर्शवते जी पुरुषाचे वर्चस्व आणि स्त्रियांच्या अधीनतेला प्रोत्साहन देते. यात कुटुंब आणि इतर सामाजिक संरचनांमध्ये माणसाच्या चढत्यापणाचे संस्थात्मक समर्थन समाविष्ट आहे. **(भागवत विद्युत, परदेशी प्रतिमा २०००पृ.५५)**

सामाजिक समूहाचा दर्जा त्याच्या शिक्षण, आरोग्य-पोषण, रोजगार, समान दर्जा, आर्थिक संसाधनांवर अधिकार आणि राहणीमानाच्या स्तरांवरून निश्चित केला जातो. महिलांची स्थिती सामान्यत: तीन निर्देशकांचा वापर करून मोजली जाते शिक्षण, रोजगाराची स्थिती आणि घरातील अंतर्गत निर्णय घेण्याची शक्ती. आदिवासी स्त्रिया, इतर कोणत्याही सामाजिक समूहाप्रमाणे, एकूण लोकसंख्येच्या अर्ध्या आहेत. आदिवासी स्त्रिया, सर्व सामाजिक गटातील स्त्रिया म्हणून, पुरुषांपेक्षा अधिक निरक्षर आहेत. त्यांचा कमी साक्षरता दर, कमी नोंदणी दर आणि शाळेत त्यांची उपस्थिती यावरून कमी शैक्षणिक स्थिती दिसून येते. इतर सामाजिक गटांप्रमाणे, महिला प्रजनन आरोग्याशी संबंधित समस्या सामायिक करतात.

महाराष्ट्रातील महिलाः-

महिलाचा इतिहास अथवा त्याचे मूळ खूप प्राचीन आहे. त्यांच्या जीवन परंपरा, प्रथा आणि पद्धती मधून शिकण्यासारखे भरपूर आहे. कोणत्याही समाजास स्त्री-पुरुष असे दोन अंगे असतात. परंतु पिढीचा आणि संस्कृतीचा वारसा स्त्रीच चालवित असते. स्त्रीची जीवन पद्धती जाणून घेण्याचा प्रयत्न येथे केलेला आहे. भारतात

अनेक जाती-जमाती आहेत त्याच्या उपजमाती शाखा पोटशाखा या सवईंचे सर्वमान्य आणि समान असे वर्णन करणे अवघड आहे.

महाराष्ट्राच्या बाबतीत सांगावयाचे झाल्यास गोंड, भिल्ल, महादेवी कोळी, आंध या जमातीचे प्राबल्य आहे. कोणत्याही समाजाची सामाजिक स्थिती ही त्याच्या आरोग्य शिक्षण आणि राहणीमानावरून पडताळून पाहता येऊ शकते या तीनही बाबींचा विचार आपण आदिवासी स्त्रीच्या अनुषंगाने केला तर त्यामध्ये या तीनही पातळ्यावर संघर्ष करताना दिसतात. मात्र बऱ्याच अभ्यासावरून असे दिसून आले आहे की, आदिवासी समाजात स्त्रियांना कमीपणाची वागणूक दिली जात नाही. आदिवासी स्त्री दैनंदिन जीवनात बरीच कष्टाची कामे करते. कधी-कधी तर त्या पुरुषांपेक्षा जास्तीत जास्त कामे करतात. आर्थिक, सामाजिक आणि धार्मिक कार्यात आदिवासी महिला पुरुषांच्या बरोबरीने सहभागी असतात. बहुसंख्य आदिवासी जमातीत मुलगा आणि मुलगी यांचा दर्जा सारखाच आहे. म्हणूनच वंशाला दिवा म्हणून मुलगा हवाच अशी समजूत फारशी दिसून येत नाही. **(साने विना, स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील स्त्रियांच्या सामाजिक चळवळी १९९४)**

स्त्रियांचा दर्जाः-

समाजाच्या सामाजिक संघटनांचा अभ्यास करीत असतांना स्त्रियांच्या दर्जाची चर्चा करणे आवश्यक आहे. कारण वधू मूल्याची प्रथा विवाहपूर्व व विवाह बाह्य लैंगिक संबंधास असणारी अनुमती यासारख्या अनेक कारणांमुळे स्त्रियांना कनिष्ठ दर्जा दिला जातो. अशा प्रकारचा चुकीचा निष्कर्ष काही सुशिक्षितांनी काढला आहे. स्त्रियांना गुलामासारखे वागविले जाते कनिष्ठ दर्जा दिला जातो अशा प्रकारचे मत

काही व्यक्तीही व्यक्त करतात. या उलट स्त्रीला कुलस्वामीनी समजून तिला पुरुषाच्या बरोबरीची वागणूक दिली जाते. स्त्रियांना उच्च दर्जा दिला जातो. अशा प्रकारचे मत देखील काही व्यक्ती करतात.

स्त्रियांचा दर्जा व भूमिका या संज्ञांचे अर्थ :

दर्जा व भूमिका ह्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत असे समाजशास्त्रात माणले जाते. किमान दोन किंवा दोनपेक्षा अधिक व्यक्तींचा मिळून समूह बनतो. म्हणजे प्रत्येक समूहात दोन व त्यापेक्षा अधिक संख्येतील स्थाने असतात असे म्हणता येते. दर्जा हा व्यक्तीला समूहाचा सदस्य म्हणून मिळतो. प्रत्येक समुहात अनेक दर्जे असतात, असे हॅरी जॉन्सनने म्हटले आहे.

स्त्रियांचा दर्जा निश्चित करण्याची भारतीय समाजात निकष कोणते आहेत हे सर्वप्रथम पाहणे आवश्यक आहे. कोणत्याही समाजातील स्त्रियांचा दर्जा ही सापेक्ष अथवा तुलनात्मक स्वरूपाची संकल्पना आहे. म्हणजे स्त्रियांचा दर्जा हा पुरुषांच्या प्रतीचा आहे हे ठरविले जाते म्हणून समाजात स्त्रियांना व पुरुषांना अधिकार? तसेच त्या दोघांनाही कोणकोणती कर्तव्ये पार पाडावी लागतात? स्त्री व पुरुषांना परस्परांशी असलेल्या वागणूकीपासून संरक्षण देण्याची व्यवस्था कोणती? किंवा सरंक्षण देण्यासाठी कोणते उपाय योजले ओहत. या सर्व बाबी संबंधी वस्तुनिष्ठ स्वरूपाच्या माहितीवरून तुलनात्मक अध्ययनाच्या आधारे कोणत्याही समाजातील स्त्रियांचा दर्जा निश्चित करणे शक्य होते. याशिवाय आदिवासी समाजातील तत्व प्रणाली किंवा विचारसरणी आणि प्रत्यक्ष व्यवहार या दोन्ही बाबींचा विचार त्या समाजातील दर्जा निश्चित करतांना करावा लागतो. अमेरिकेतील मानवशास्त्रज्ञ राबर्ट लोवी यांनी

शास्त्रीय पद्धतीने आदिवासी समाजातील स्त्रियांचा दर्जा निश्चित करण्यासाठीचे चार निकष सांगितले आहेत.

१) स्त्रियांचा कायदेशीर दर्जा

२) स्त्रियांना मिळणारी प्रत्यक्ष वागणूक

३) स्त्रियांना मिळणारी सार्वजनिक कामाची संधी

४) स्त्रियांच्या कामाचे स्वरूप आणि व्याप्ती.

रॉबर्ट लोवी यांच्या मते वर उल्लेख केलेले चारही निकष स्वतंत्र स्वरूपाचे आहेत त्याचा परस्परांशी कार्यकारण संबंध नाही. उदा. युरोपमध्ये मध्ययुगीन काळात स्त्रियांना प्रत्यक्ष वागणूक चांगली मिळाली होती. परंतु स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणे समान स्वरूपाचा कायदेशीर दर्जा प्राप्त झाला नव्हता. म्हणून आदिवासी समाजातील स्त्रियांच्या दर्जाचा विचार करतांना वर उल्लेखीत चारही निकषाचा एकत्रितपणे विचार केला पाहिजे असे रॉबर्ट लुई म्हणतात. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, वर उल्लेख केलेल्या चारही निकषाचा उपयोग करूनच आदिवासी समाजातील स्त्रियांचा दर्जा निश्चित करावा लागतो. **(सोनाळकर, डॉ. वंदना, १९९८)**

महिलांचे सामाजिक स्थान :

समाजात मिळणारे हक्क, कर्तव्य व सवलती यावरच स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा अवलंबून असतो. त्यांच्या जमातीत जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत स्त्री कोणत्याना कोणत्या भूमिका करते हे पाहिले की त्यांच्या सामाजिक दर्जाची कल्पना येते.

स्त्रियांचे कुटुंबातील व समाजातील स्थान हा विषय विकासासाठी आखल्या जाणाऱ्या योजनांमध्ये प्रामुख्याने असतो. विकास साधनाची उपलब्धता किंवा

त्यापासून होणारा लाभ पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना कमी होत असतो. स्त्रियांना कुटुंबात व समाजात विविक्षित काही जे स्थान असते त्यात स्त्रियांचे वय, कूळ, वैवाहिकस्थिती, गुणवत्ता, व्यवसाय, सामाजिकस्थिती, इ. घटकाचा स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीवर परिणाम होतो. विदर्भातील आदिवासी महिलांना मिळणारी प्रत्यक्ष वागणूक, कायदेशीर दर्जा, सार्वजनिक कामाची संधी, कामाचे स्वरूप व व्याप्ती या चारही घटकांवर दर्जा ठरवणारे निर्धारक आहेत.

या दृष्टीने प्रस्तुत अध्ययनात महिलांच्या दर्जा/स्थितीच्या संदर्भात अतिशय मर्यादित गोष्टीच्या आधारे जसे की, वारस हक्काविषयी कुटुंबातील निर्णय स्वतंत्रपणे घेण्याबाबत, त्यांच्या नोकरी व व्यवसायाबाबत आणि मुलींच्या शिक्षणाबाबत उत्तरदात्यांना काय वाटते ही बाब लक्षात घेतलेली आहे.

वारसा हक्काबाबत त्यांना वंचित ठेवलेले आहे किंवा त्यांनी नाकारलेले आहे. या शिर्षकाखाली केलेल्या चर्चेवरून कल्पना आलेली आहे. एकंदरीत कुटुंबाचा वारस म्हणून तिच्याकडे बघितले जात नाही.

अशाच प्रकारचे विचार स्त्रियांनी नोकरी व व्यवसाय करू नये या बाबतीतील आहेत. ज्या कुटुंबातील उत्तरदात्यांनी असे म्हटले आहे त्या बाबतीचे कारणे दोन बाबतीत कायदेशीर दर्जा प्राप्त झाला नव्हता. म्हणून आदिवासी समाजातील स्त्रियांच्या दर्जाचा विचार करतांना वर उल्लेखीत चारही निकषाचा एकत्रितपणे विचार केला पाहिजे असे रॉबर्ट लुई म्हणतात. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, वर उल्लेख केलेल्या चारही निकषाचा उपयोग करूनच स्त्रियांचा दर्जा निश्चित करावा लागतो. **(कांबळे सरोज, ,नाशिक पृ. ७)**

पांढरकवडा प्रकल्प ओळख :

आदिवासी समाजाची सामाजिक व आर्थिक उन्नती होऊन जीवनमान उंचावण्याच्या दृष्टीने शासनाने दिनांक १ मे १९८३ रोजी स्वतंत्ररित्या आदिवासी विकास विभागाची निर्मिती केली आहे. राज्यामध्ये आदिवासी उपयोजनेची अंमलबजावणी करण्यासाठी सचिव, आदिवासी विकास विभाग यांच्या नियंत्रणाखाली मंत्रालय येथे आदिवासी विकास विभाग असुन क्षेत्रीय स्तरावर आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक यांच्या नियंत्रणखाली ४ अपर आयुक्त, आदिवासी विकास व २९ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यरत आहे.

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प पांढरकवडा ता. केळापुर जि. यवतमाळ हे कार्यालय सन जानेवारी- १९९२ चे शासन निर्णयानुसार सुरु झाले असुन या कार्यालय कार्यक्षेत्रात एकुण ०९ तालुके (यवतमाळ, बाभुळगांव, कळंब, राळेगांव, मारेगांव, वणी, केळापुर, घांटजी, झरी जामणी) येत असुन त्या अंतर्गत शासकीय आश्रमशाळा १८, अनुदानित आश्रमशाळा २८, व शासकीय वसतीगृह १९, कार्यरत असुन डोंगराळ व दुर्गम भागात राहणाऱ्या अनुसुचित जमातीची सामाजिक व शैक्षणिक प्रगती होण्यासाठी सन १९७२-७३ पासुन क्षेत्रविकासाचा दृष्टीकोन स्विकारण्यात आला.**(en.m.wikipedia.org १७.०३.२०२४)**

प्रस्तुत अध्ययन अदिवासी विकास विभागातील आश्रमशाळेतील महिला कर्मचाऱ्यांच्या समस्यांचे अध्ययन आहे. यामध्ये विदर्भातील आदिवासी महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक, शैक्षणिक, आरोग्य विषयाच्या व कल्याणकारी योजना

संदर्भात सध्या स्थितीत असलेल्या समस्या अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. ज्या विषयाचे अध्ययन करावयाचे आहे. त्याच्या विषय निवडीपासून अंतीम टप्यापर्यंत संशोधकाला विविध प्रक्रिया मधून जावे लागते म्हणून संशोधनासाठी वापरण्यात आलेल्या कार्यपद्धतीचे सविस्तर वर्णन करण्यात आलेले आहे.

समाजकार्य संशोधन पद्धती:

सामाजिक कार्य संशोधनाचा उद्देश नवीन ज्ञान निर्माण करणे किंवा सामाजिक कार्याच्या क्षेत्रात आधीच उपलब्ध असलेले ज्ञान वाढवणे हा आहे. सामाजिक कार्य संशोधन सामाजिक कार्य तंत्र आणि पद्धतींना नवीन आयाम देते आणि समस्यांना सामोरे जाण्यासाठी नवीन मार्ग प्रदान करते. सामाजिक कार्य संशोधन प्रॅक्टिसमध्ये कोणता हस्तक्षेप किंवा उपचार प्रत्यक्षात उपयुक्त आहे याबद्दल अंतर्दृष्टी ठळक करण्याचा प्रयत्न करतो आणि सर्वोत्तम परिणाम आणतो. इच्छित ध्येयाच्या प्राप्तीमध्ये काय अडथळा आणतो यावर देखील ते प्रकाश टाकते. हे प्रॅक्टिशनर्सना भेडसावणाऱ्या समस्यांची उत्तरे देखील शोधते.

सामाजिक कार्यात संशोधनाची प्रासंगिकता :

सामाजिक कार्य संशोधन प्रॅक्टिशनर्सना भेडसावणाऱ्या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न करते आणि विद्‌यमान हस्तक्षेप अधिक प्रभावी बनवते. समस्या केवळ व्यावसायिक नसून वैयक्तिक देखील आहेत. एकंदरीत विद्‌यमान सामाजिक कार्य पद्धती आणि तंत्रे अधिक चांगली आणि अधिक प्रभावी बनवणे हे आहे .

सामाजिक कार्य संशोधनामध्ये, आम्ही व्यावसायिक सामाजिक कार्याच्या दृष्टिकोनातून समस्यांचा अभ्यास करतो. संशोधनाच्या समस्यांची रचना, डेटा

संकलन आणि त्याचे स्पष्टीकरण व्यावसायिक सामाजिक कार्यासाठी उपयुक्त ठरेल अशा पद्धतीने प्रयत्न करावे लागतील. प्रक्रियेने सामाजिक कार्य सिद्धांत आणि अभ्यासामध्ये नवीन ज्ञान जोडले पाहिजे आणि व्यावसायिक सामाजिक कार्यकर्त्यांचे परिणाम देखील वाढवले पाहिजे. **(http://thinksocialwork.com,१७.०३.२०२४)**

संशोधनाची उद्दिष्टेः-

" अदिवासी विकास विभागातील आश्रमशाळेतील महिला कर्मचाऱ्यांच्या समस्यांचे अध्ययन (संदर्भ - पांढरकवडा प्रकल्प) " हा विषय निवडण्यामागे खालील उद्देश समोर ठेवलेले आहेत.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:

१. आश्रमशाळेतील महिला कर्मचाऱ्यांच्या सामाजिक स्थितीचा अभ्यास करणे.

२. आश्रमशाळेतील महिला कर्मचाऱ्यांना भेदसावणाऱ्या लैंगिक असमानतेमुळे उद्भवलेल्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

३. आश्रमशाळेतील महिला कर्मचाऱ्यांना त्यांच्या कुटुंबात आर्थिक स्वातंत्र्य मिळाले आहे याचा शोध घेणे.

४. आश्रमशाळेतील महिला कर्मचाऱ्यांना नौकरीच्या ठिकाणी निर्माण होणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

५. आश्रमशाळेतील महिला कर्मचाऱ्यांना कुटुंबात व समाजात असणाऱ्या दर्जा व भूमिकेचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहितके:-

अभ्यास विषयाचे वैज्ञानिक पद्धतीने अध्ययन करण्यासाठी संशोधकाला त्या विषयाचे पूर्वज्ञान व अनुभव असावे लागते. संशोधक संशोधन विषयासंबंधित ग्रहितकृत्य निश्चित करित असतो. संशोधक आपल्या संशोधन विषयासंबंधी सामान्य अनुमान करीत असतो. हे अनुमानच संशोधकाला संशोधन कार्यासाठी मार्गदर्शक ठरत असते.

गुड आणि हॅट यांच्या मते:-

"ग्रहितकृत्य हे अशी मान्यता आहे की, जे सत्य सिद्ध करण्यासाठी तिचे प्रयोगात्मक परिक्षण केले जाऊ शकते आणि पुढील संशोधनासाठी ते उपयुक्त असते. "अदिवासी विकास विभागातील आश्रमशाळेतील महिला कर्मचाऱ्यांच्या समस्यांचे अध्ययन" **(कऱ्हाडे, बी.एम. २००७, पृ. ९८.)** या विषयाचे अध्ययन ज्या गृहीतकृत्यांच्या आधारे केले ती पुढील प्रमाणे आहेत.

१. आश्रमशाळेतील महिला कर्मचाऱ्यांची सामाजिक स्थिती सुधारलेली आहे.

२. आश्रमशाळेतील महिला कर्मचाऱ्यांना भेडसावणाऱ्या लैंगिक असमानतेमुळे समस्या उद्भवत नाहीत.

३. आश्रमशाळेतील महिला कर्मचाऱ्यांना त्यांच्या कुटुंबात आर्थिक स्वातंत्र्य मिळालेले नाही.

४. आश्रमशाळेतील महिला कर्मचाऱ्यांना नौकरीच्या ठिकाणी समानतेचा अभाव आहे.

५. आश्रमशाळेतील महिला कर्मचाऱ्यांना कुटुंबात व समाजात अससणाऱ्या दर्जा चांगला आहे.

संशोधनाचे विषयाचे महत्व :

आजच्या २१ व्या शतकातील स्त्री अभियांत्रिकी, डॉक्टर, वकिली या विविध क्षेत्रात चमकताना दिसत आहे. कधी समाजसुधारक बनून समाजाचे प्रश्न सोडवते, कधी न्यायाधीश बनून न्याय देते, तर कधी आई-बहिणीच्या रुपाने पूर्ण कुटुंबाला आधार देते. अशी ही स्त्री पुरुषाच्या खांदयाला खांदा लावून चालणारी, ताठ मानेने चालणारी ती स्त्री आज खरंच सक्षम झालेली आहे.

आज स्त्री पूर्णपणे स्वतंत्र आहे. एकविसाव्या शतकातील स्त्री आणि पूर्वीच्या काळातील स्त्री यांच्यात निश्चितच तफावत दिसून येत आहे. कुठे ती चुल नि मूल एवढयाच मर्यादेत राहणारी स्त्री आणि कुठे मुलाबाळांना घराला सांभाळून नोकरी करणारी आजची स्त्री. पण नाण्याला दोन बाजू या ठरलेल्या असतात. आजची स्त्री खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र झाली आहे का? तिला सर्व अधिकार आहेत का? हे प्रश्न अनुत्तीर्ण राहतात. उशीरा घरी येणा-या मुलाला विचारपुस करणारे कोणीच नसते. पण रात्री थोडया उशीराने घरी येणा-या मुलीला पाठी मागुन टोमणे मारणारे बरेच असतात. आज जरी ती स्वतंत्र असली तरी रस्त्यावरुन चारचौघात तिला खाली मान घालुनच चालावे लागते. व त्याचबरोबर बलात्कार, लैंगिक छळ यासारख्या अत्याचारांना तिला सामोरे जावे लागते. बसमधुन जाताना, नोकरी करताना येणाऱ्या संकटांना तोंड देऊन तिला पुढे जावे लागते. अश्याच परीशितीचा सामना आदिवासी आश्रमशाळेवर नौकरी करणारा महिला वर्ग करतो का हे अभ्यासण्यासाठी प्रस्तुत विषयाची निवड केली आहे.

अध्ययन सामग्रीची निवडः-

विदर्भातील नौकरी करणाऱ्या महिला हे अध्ययनाचे समग्र आहे. संपूर्ण समग्राचे अध्ययन करण्याऐवजी समग्रातील काही नमूना एककाची निवड करून त्यांच्या अध्ययनावरून तथ्य संकलित केली जाणार आहेत. **(भांडारकर पु.ल. १९८७, पृ. ६८.)** विदर्भातील यवतमाळ जिल्यातील पांढरकवडा प्रकल्पांतर्गत येणाऱ्या २८ अनुदानित आदिवासी आश्रमशाळांची निवड करून त्यातील प्रत्येकी शाळेवरून ५ महिला कर्मचारी असे एकूण ३०० महिला कर्मचार्यांची / उत्तरदात्यांची नमूना म्हणून सहेतूक पद्धतीने निवड केली जाईल. या ठिकाणी विदर्भातील आदिवासी आश्रमशाळांची महिला कर्मचारी हा निकष आधारभूत माणून प्रतिनिधीक स्तरावर समग्र म्हणून स्विकारण्यात येणार आहे.

संशोधन आराखडा :

संशोधनाच्या उद्देशाची प्राप्ती आणि संशोधनाला सुयोग्य दिशा देण्यासाठी संबंधित संशोधन आराखडा तयार केला जातो. संशोधन समस्यांचा विचारपूर्वक अंदाज घेऊन त्या समस्यांच्या निराकरणासाठी आराखड्याचे स्वरुप निश्चित करावे लागते. प्रत्येक संशोधनासाठी संशोधन आराखड्याचे विशेष महत्व आहे. प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश नांदेड जिल्हयातील सत्ता विकेंद्रीकरणाच्या प्रक्रियेत ग्रामसभेचा अभ्यास करणे आहे. त्यामुळे संशोधकाने संशोधन अभ्यासासाठी अन्वेषणात्मक संशोधन आराखड्याचा अवलंब केला आहे. या संशोधन पध्दतीचा उपयोग करुन या विषयाची सखोल माहिती मिळविता येते.

अन्वेषणात्मक संशोधनाचा उद्देश एखाद्या सामाजिक घटनेच्या मुळाशी असलेल्या कारणांचा शोध घेणे हा असतो. शोधकर्ता त्या विशिष्ट घटनेचे स्वरुप, तिचे परिणाम त्या घटनेची वस्तुस्थिती, तिच्या मुळाशी असणारी कारणे वस्तुनिष्ठ दृष्टीने शोधून काढण्याचा प्रयत्न करतो.

समस्येची अथवा घटनेची निवड केल्यानंतर हा शोध गृहितकृत्य निर्माण करण्यास फार उपयोगी ठरतो. त्यामुळे कार्यकारण संबंध स्पष्ट होण्यास मदत होते. अन्वेषणात्मक अध्ययनामुळे संशोधकाला त्या विषयाशी संबंधित असणाऱ्या विविध पैलूंची माहिती होते. अध्ययनात येणाऱ्या अडचणीचीही जाणीव होते. अन्वेषणात्मक पध्दतीत संशोधनकर्ता विशिष्ट व्यक्तींना निरनिराळे प्रश्न विचारतो. निरीक्षणे करतो, विविध तंत्र, साधने वापरतो, त्यासंबंधीचे अहवाल तपासतो या सर्वांचा परिणाम समस्या निर्धारणात किंवा पर्यायी स्वरुपाची गृहीतकृत्यांची मांडणी करण्यात होतो. यामुळे प्रस्तुत संशोधनासाठी अन्वेषणात्मक संशोधन आराखड्याचा अवलंब करण्यात येणार आहे. त्याआधारे संशोधनाची दिशा ठरवून तथ्य संकलनासाठी गुणात्मक व संख्यात्मक अध्ययन केले जाणार आहे. तक्त्याआधारे मिळालेल्या माहितीचे वर्गीकरण करुन निष्कर्ष काढले जातील. **(डॉ. प्रदीप आगलावे, संशोधन पद्धती शास्त्र व तंत्रे, विद्या प्रकाशन, नागपूर, २००० पृ. १५५)**

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन कार्यात परिचयात्मक व अन्वेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात येणार आहे. संशोधन हे प्राथमिक व द्वितीय स्त्रोतावर अवलंबून असून संशोधन करण्यासाठी सामान्यतः खालील घटकांचा आधार घेण्यात येणार आहे.

तथ्य संकलनाची साधने :

संशोधन प्रक्रियेत तथ्याच्या संकलनासाठी संशोधनाचे समग्र आणि त्यांच्यातील एककांना लक्षात घेवून तथ्य संकलनासंबंधीचा विचार करण्यात आला. "सामाजिक शास्त्रामध्ये तथ्ये सर्वसामान्यतः व्यक्तींना वा उत्तरदात्यांना विचारलेल्या प्रश्नांच्या प्रतिक्रिया नोंदीच्या स्वरूपात असतात. **(भांडारकर पु.ल. (पुर्वोक्त), पृ. २११.)** हे लक्षात घेऊन प्रस्तुत अभ्यास विषयाच्या अनुषंगाने आवश्यक असलेली माहिती संकलीत करण्यासाठी दुय्यम स्त्रोताचा वापर केल्या गेलेला असेल.

अ) प्राथमिक स्त्रोत :

निवडलेल्या उत्तरदात्यांच्या (मुलाखत अनुसूचीद्वारे) मुलाखती घेवून विषयासंबंधीची विविध माहिती संकलित (नोंदी स्वरूपात) करण्यासाठी प्राथमिक पद्धतीवर प्रामुख्याने भर देण्यात येणार आहे.

ब) दुय्यम स्त्रोत :

प्राथमिक तथ्यांना अधिक विश्‍वसनीय व प्रमाणित करण्यासाठी त्यासाठी आदिवासी जमाती संबंधी उपलब्ध प्रकाशीत व अप्रकाशित साहित्यांचा विचार करण्यात येणार आहे. शासकीय दस्ताऐवज त्यामध्ये जनगनना अहवाल, जिल्हा गॅझिटीअर, शासकीय अहवाल इत्यादी तसेच संशोधन पत्रिका, पुस्तके, ग्रंथसूची, विश्‍वकोष आणि अप्रकाशीत शोधनिबंध व अहवाल त्यांच्यातील नोंदी ह्या अध्ययनाच्या दृष्टीने उपयुक्त तथ्य ठरली जाणार आहेत.

संशोधन अध्यनाच्या मर्यादा :

संशोधन अध्ययनाचा विषय अदिवासी विकास विभागातील आश्रमशाळेतील महिला कर्मचाऱ्यांच्या समस्यांचे अध्ययन असला तरी, अभ्यासासाठी प्रत्यक्षात यवतमाळ जिल्ह्यातील केवळ पांढरकवडा प्रकल्पा अंतर्गत येणाऱ्या आश्रम शाळांची निवड करण्यात येणार आहे.

पांढरकवडा प्रकल्पा अंतर्गत येणाऱ्या आश्रम एकूण २८ अनुदानित शाळांची निवड करण्यात येणार आहे. प्रत्येक आश्रम शाळेतून केवळ ५ महिला कर्मचारी यांची निवड उत्तरदाते म्हणून उत्तरदात्यांची निवड करण्यात आली आहे.

प्रस्तुत अध्ययनाचे निष्कर्ष मात्र समस्त समग्रातील विदर्भातील आश्रमशाळेत नोकरी करणाऱ्या महिलांसाठी प्रतिनिधीक माणले आहेत. तसेच प्रस्तुत संशोधन हे केवळ २०१२-१३ ते २०२२-२३ या कालावधी पुरतेच मर्यादित असेल.

संशोधन साहित्याचा आढावा :

१) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर (१९९६) : महाराष्ट्र शासनाच्या राज्य गॅझेटिअरच्या सुधारीत आवृत्तीमध्ये प्रमुख जाती व जमातींची माहिती दिली आहे. या जमातीमधील स्त्री-पुरुष आपला उदरनिर्वाह करण्यासाठी शेती व शिकार आणि जंगल संपत्तीचा वापर करतात. अलिकडे आधुनिकीकरणाच्या प्रभावामुळे व विविध विकास योजनांमुळे या जमातीमध्ये राहणीमानात व शिक्षणात सुधारणा होत आहे.

२) **डॉ. सुमन मुळे (२००१) :**“भारतीय समाज जीवनाचा अविभाज्य घटक असलेल्या आदिवासींची संस्कृती आणि समाजजीवनाचे अभ्यासकांनी संशोधनामध्ये निष्कर्ष मांडले आहेत. हजारो वर्षांपासून कधी निसर्ग निर्मित तर कधी मानवनिर्मित आपले

अस्तित्व टिकून धरणारा आणि संकटांना प्रखरपणे तोंड देत देत अस्तित्वाच्या लढाईमध्ये आपल्या समाजजीवनाच्या आगळ्या वेगळ्या संस्कृतीचे जतन करणारा, सद्य स्वरूपाची म्हणजेच दिवस उगवल्यापासून ते रात्री झोपेपर्यंत केवळ पोट भरण्यासाठी काही उपलब्ध झालेच तर पोट भरावे नाहीतर वरती आकाश खाली धरती यांच्या सानिध्यामध्ये झोपून जावे असा जीवनक्रम असणाऱ्या आदिवासी स्त्री-पुरुषांची केवळ नफ्यासाठी उत्पादन करण्याची पारंपरिक जीवन पद्धती कधीच नव्हती.

३) पंडित पुंजाजी शिंदे (२००१) : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाला सादर केलेल्या विदर्भातील आंध समुदायातील सामाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास या शोध निबंधात श्री शिंदे यांनी साखरतळा या गावाची नमुना पाहणी केली त्यामध्ये त्यांना आंध जमातीच्या अध्ययनात पुढील काही निष्कर्ष मांडले. वेशभूषा संदर्भात पुरुष धोतर, कुडता व डोक्यावर पटका बांधतात तर स्त्रीय नववारी लुगडे व चोळी वापरतात. आधुनिक काळात यामध्ये बदल होत आहेत. जमातीच्या महिला शेतीची व घरची कामे करून मुलांचे पालन पोषण करतात.

४) अलका हिवाळे (२००२) : द्रविड संस्कृतीचे लोक वर्णाने काळे असून काटक बांध्याचे असतात, मजुरी करणे, गुरे-ढोरे पाळणे, शिकार करणे, जंगलातील फळे, फुले, पाने गोळा करणे व त्यावर उदरनिर्वाह करतात. आदिवासी जमातीत बालविवाहाची पद्धती नाही. मुला-मुलींचे विवाह वयात आल्यावर करतात. मारूती, गणपती, खंडोबा, मुंडोबा हे देव सटवाई मरीआई या देवतांना ते माणतात.

५) हरकनेश, एस. सुजान जाने (२००१): "स्त्रिया आणि कार्य - काचेच्या कमाल मर्यादा आणि सार्वजनिक धोरणाच्या दृष्टीकोनातील गतिशीलता" ने तिच्या संशोधन

अभ्यासाचे निष्कर्ष उद्धृत केले आणि असे सुचवले की संघटनात्मक भेदभाव हा मुख्य पुरावा आहे आणि शीर्षक VII (नागरी हक्क कायदा (१९६०) ने काही गोष्टी प्रदान केल्या आहेत. संरचनात्मक सुसंगतता. संशोधनात असेही आढळून आले की लिंगाचा महिलांच्या गतिशीलता आणि रोजगारावर महत्त्वपूर्ण प्रभाव पडतो."

६)सावित्री विसनाथ आणि डियान एल्सन यांचा अहवाल (२००१): महिला सशक्तीकरणाची पुनरावृत्ती करण्यात आली आहे, असे नमूद केले आहे की, "महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टीकोनांच्या मालिकेत, तीन दृष्टिकोन आवश्यक आहेत, ज्याचा वापर करून महिलांची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती सुधारणे शक्य आहे आणि ते आहेत. (१) (अ) एकात्मिक विकास, (२) आर्थिक विकास आणि (३) स्त्रियांची चेतना वाढवणे. हे तीन दृष्टिकोन केवळ परस्पर विशेष श्रेणी नाहीत तर ते स्त्रियांमध्ये आढळणाऱ्या विविध शक्तीहीनतेची कारणे उघड करतील आणि त्यांना मदत करतील. त्यांची सामाजिक, आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी. परिस्थिती सुधारण्यासाठी योग्य हस्तक्षेप करणे शक्य होईल."

७)गुप्ता, एन.एल. (२००१): "भारतीय महिला" ने त्यांच्या अभ्यासात असे स्पष्ट केले आहे की, "कामगार महिलांनी त्यांच्या समाजाची सामाजिक आणि सांस्कृतिक व्यवस्था बदलली आहे. १९९९ मध्ये महिलांनी त्यांच्या भूमिकेद्वारे त्यांची स्थिती बदलली आहे, असे आढळून आले की भारतात महिला रोजगाराच्या क्षेत्रात प्रचंड प्रगती केली आहे, जी देशाच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिस्थितीतील बदलातून दिसून येते आणि पारंपारिक मूल्यांवरही त्याचा परिणाम झाला आहे. भारतात जेव्हा

जेव्हा, महिलांच्या सामाजिक, हा विचार लक्षात ठेवायला हवा. जेव्हा सांस्कृतिक दृष्टीकोन विचारात घेतला जातो

८) व्ही.के. पटनाईक (२००५: १६५): लैंगिक आर्थिक सक्षमीकरण आणि ग्रामीण गरिबी निर्मूलनाच्या अभ्यासाच्या निष्कर्षात असे म्हटले आहे की, "कुटुंबाच्या गरिबी निर्मूलनात महिलांची निर्णायक भूमिका असते. महिलांना संपत्तीच्या बाबतीत सक्षम बनवणे आणि त्यांना अल्प बचतीद्वारे सुविधा देणे. त्यांच्याकडून पुरविण्यामुळे आणि भांडवली गुंतवणुकीमुळे कौटुंबिक उत्पन्नात मोठा हातभार लागतो इ. अधिकाधिक स्त्रिया आपले वय आणि लिंग वाढवण्याच्या कार्यात सहभागी होत आहेत.

९) के . के . तिवारी (२००५: १०९) : त्यांच्या 'वुमन एज्युकेशन अँड नॅशनल डबल पेमेंट' या अभ्यासात त्यांनी महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी या सूचना प्रत्यक्षात आणण्यावर भर दिला आहे, "महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी गंभीर प्रयत्न केले पाहिजेत, विशेषतः सामाजिक आणि आर्थिक शिक्षण आणि विकासाच्या क्षेत्रात, जसे की समान संधी, पगार, आर्थिक स्वातंत्र्य, अनुकूल कामाच्या परिस्थितीची निर्मिती, ज्यामध्ये महिलांच्या भूमिकेकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे, त्यांचे विकासकामातील योगदान पाहून आणि त्यांनी केले पाहिजे.

प्रकरण आढावा :

प्रस्तुत संशोधन पूर्ण करण्यासाठी एकूण सहा प्रकरणांचा समावेश करण्यात आला आहे. प्रकरण अहवालाची रचना खालील प्रमाणे :

प्रकरण पहिले : प्रस्तावना

प्रकरण दुसरे : संशोधन पध्दती व संशोधन साहित्याचा आढावा.

प्रकरण तिसरे : समाजकार्य संशोधन आराखडा

प्रकरण चौथे : तथ्यांचे संकलन व विश्लेषण

प्रकरण पाचवे : निष्कर्ष, सारांश, समाजकार्य प्रारूप, शिफारशी व उपाय योजना

परिशिष्टे :

अ) संदर्भ ग्रंथ सूची

ब) मुलाखत अनुसूची

संदर्भ सूची :

१) भागवत विद्युत, परदेशी प्रतिमा भारतातील समकालीन कळीचे प्रश्न स्त्रीवादी चर्चा विश्वाचा आढावा, स्त्री अभ्यास केंद्र पुणे, २००० पृ.५५ .

२) साने विना, स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील स्त्रियांच्या सामाजिक चळवळी - मराठी समाजशास्त्र परिषद नववे अधिवेशन १९९४.

३) सोनाळकर, डॉ. वंदना स्त्रिया आणि समाज परिवर्तन क्रांतिसिंह नाना पाटील अकादमी, १९९८ सातारा .

४) कांबळे सरोज, जाती व्यवस्था आणि भारतीय स्त्री मुक्तीची दिशा, क्रांती ज्योती सावित्रीबाई फुले प्रकाशन येवला ,नाशिक पृ. ७.

५) www.http://en.m.wikipedia.org १७.०३.२०२४.

६) www.http://thinksocialwork.com,१७.०३.२०२४

७) कऱ्हाडे, बी.एम. 'शास्त्रीय संशोधन पद्धती', पिंपळापूरे अँड पब्लिकेशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती, जानेवारी २००७, पृ. ९८.

८) डॉ. प्रदीप आगलावे, संशोधन पद्धती शास्त्र व तंत्रे, विद्या प्रकाशन, नागपूर, २००० पृ. १५५

९) भांडारकर पु.ल. (१९८७), 'सामाजिक संशोधन पद्धती', नागपूर, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, पृ. ६८.

१०) महाराष्ट्र शासन १९९६: राज्य गॅझीटीअर, महाराष्ट्र भूमी व लोक. पृ. २९-३०.

११) मुळे सुमन (२००१), आदिवासी स्त्री जीवन, सुगावा प्रकाशन, पुणे, पृ.४

१२) शिंदे पंडित मुंजाजी (२००१), "मराठवाड्यातील आंध समुदायातील सामाजिक

१३) परिवर्तनाचा अभ्यास", डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठात सादर केलेला पीएच. डी. प्रबंध.

१४) डॉ. हिवाळे अलका (२००२), 'आदिवासी लोकगीतांतील स्त्री जीवन', कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, पृ.१२३-१२४.

१५) हरकजेश, एस. सुजान जाने (२००१): "महिला आणि कार्य" डायनॅमिक्स ऑफ द ग्लास सीलिंग आणि सार्वजनिक धोरण दृष्टीकोन, D.A.I.A. ६१/०३, पृ. ११४३ सप्टेंबर,

१६) हरकजेश, एस. सुजान जाने (२००१): "महिला आणि कार्य" डायनॅमिक्स ऑफ द ग्लास सीलिंग आणि सार्वजनिक धोरण दृष्टीकोन, D.A.I.A. ६१/०३, पृ. ११४३ सप्टेंबर,

१७) "गुप्ता, एन.एल. (२००१): "भारतीय स्त्री" परंपरा आणि सामाजिक पॅनोरमा, मोहित, नवी दिल्ली.

१८) व्ही.के. पटनायक (२००५: १६५): लैंगिक आर्थिक सक्षमीकरण आणि ग्रामीण गरीबी निर्मूलन: महिलांची स्थिती आधुनिक भारतात, दीप पुंड बीप पब्लिकेशन्स, प्रा. लि. F-१५९ राजौरी नार्डन, न्यूव दिल्ली

१९) के. के. तिवारी (२००५: १०९): यूजीन एज्युकेशन फंड नॅशनल डबल वुमन इन मॉडर्न इंडिया.

• संशोधक •
कु. पूजा श्रीकृष्ण हिवराळे
(M.S.W., M. Phil.)
संशोधन केंद्र
सामाजिक शास्त्रे संकुल,
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

• संशोधन मार्गदर्शक •
प्रा. डॉ. अरविंद लोणकर
(सहायक प्राध्यापक)
M.S.W. (NET), Ph.D., D.B.M., M.A. (Pub. Admi)
अखील सर समाजकार्य महाविद्यालय, आझम चौक,
दर्गा रोड परभणी.